

ӘОЖ 81`373;001.4

Б.С. Бокулева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: aknazar0909@mail.ru

Кіріме сөздер – мәдени ақпарат сақтаушы феномен

Мақалада кіріме сөздердің игерілу деңгейі бойынша топтастырылу принциптері қарастырылып, хинди тіліне енген араб, парсы және түркі кіріме элементтері тақырыптық топтарға жіктеліп, олардың лингвомәдени және этномәдени ерекшеліктері анықталды. Хинди тіліне кіріме сөздердің ену себептері түсіндіріліп, бөгде элементтердің игерілу деңгейі талданды.

Түйін сөздер: кіріме сөздер, айқын кіріме, жасырын кіріме, шетел сөздер.

Б.С. Бокулева

Займствованные слова как феномен культурной информации

В статье рассматриваются принципы систематизации заимствований по степени их усвоения принимающим языком хинди. Производится лексико-семантическая классификация арабских, персидских и тюркских заимствований в языке хинди, а также выявляются их лингвокультурологические и этнокультурные особенности. Разъясняются причины заимствований и степень их усвоения.

Ключевые слова: заимствования, явное заимствование, скрытое заимствование, иностранные слова.

B.S. Bokuleva

Loanwords as a phenomenon of cultural information

The article discusses principles of systematization of borrowing in assimilation level of Hindi language. There is also given lexical-semantic classification of Arabic, Persian and Turkic borrowings in Hindi and identification of their lingua-cultural and ethno-cultural characteristics. The paper explains the reasons for borrowing and the level of assimilation.

Keywords: borrowed words, clear borrowed, invisible borrowed, foreign words.

Хинди тіліндегі араб, парсы және түркі сөздерінің семантикалық тағдырын зерттеу сол халықтардың тарихын, ұлттық дүниетанымын, мәдениетінің ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік ашты. Хинди тілінде кіріме сөздердің игерілу деңгейі олардың үнді мәдениеті үшін маңыздылығынан, үнді тілдік санасындағы орнынан айқын көрінеді. Қабылдаушы тілде кіріме сөздердің игерілу деңгейі бойынша бірнеше классификация бар. А. Вьюстер кіріме сөздерді *ассимиляцияға ұшырамаған*

(*Gastw`rter* – «қонақ сөздер»), *шетел* (*Fremdw`rter* – «бөтен сөздер») және *ассимиляцияланған* (*Lehnw`rter* – «кіріме сөздер») деп бөледі [1]. Кіріме бірліктер теориясы кіріме лексиканы екіге бөліп қарастырады: *ашық* не *айқын кіріме* (материалдық кіріме деп те атайды) және «*жасырын*» *кіріме*. «Жасырын» кірімелер өз ішінде екіге бөлінеді: а) калька; ә) екіншілік кіріме. Калька, калькалау біршама зерттелген, ал екіншілік кіріме (вторичное заимствование)

тіл білімінде әлі теориялық шешімін таппаған мәселе [2, 10 б.].

Айқын кірмелер – хинди тілінде «айқын шет тілдік формасын» сақтаған сөздер. Кірме сөздердің шет тілдік бейнесі олардың шетелдік мәдени мәнімен түсіндіріледі: бұл топтағы сөздер өздерінің бөгде бейнесімен айқындалады. Хинди тіліндегі айқын кірмелерге сөз беруші мәдениеттің негізгі категориялары, мәдени маңызы бар киім-кешек, ыдыс, наным, салт-дәстүр, атаулары және т.б. заттар мен ұғымдар жатады.

Хинди тіліндегі айқын кірмелер: हिजाब [hijaab] *жабын*, मदरसा [madarasa] *мектеп*, कुरान [kuran] *Құран*, औलिया [oulia] *әулие*, दुआ [duaa] *дұға*, फलसफा [falsafa] *философия*, बिस्मल्ला [bismalla] *Аллаһтың атымен*, मज़हब [mazhab] *сенім, дін*, मसज़िद [mazjid] *мешит*, तंदुर [tandūr] *тандыр*.

Айқын кірме сөздер араб, иран, түркі мәдениеттерінің материалдық реалийін немесе рухани және әлеуметтік мәдениеттің концептілерін білдіретін экзотизмдер ретінде анықталады. Лингвомәдениеттануда бұндай сөздер баламасы жоқ бірліктерге жатады, ұлттық-мәдени ақпаратты жеткізу қызметін атқарады, өзге тілдерде бұл сөздерге балама сөздердің болмауынан басқа тілдерге аударылмайды.

Танылған (шетел, Fremdwörter) сөздер сөз қабылдаушы тілде айтарлықтай сіңіскен, сөйлеу тілде актив сөз ретінде кеңінен қолданылатын, хинди тілінде (үнді) сөйлеуші адам үшін өмірлік маңызды заттарды, ұғымдарды, кәсіп атауларын білдіретін сөздер болып табылады. Үнді лингвомәдениеті үшін маңызды тұрмыс атауларының танылған кірме сөздер болуы, олардың формаларында «үнділік» жақындық пен «шетелдік», «бөтен» мазмұн сабақтастығымен байланысты.

Егер басқа тілдің әлеуметтік маңызы күшті болса, онда адам сол тілден сөздерді қолданысқа енгізуге тырысады, сол тілді білумен өзінің белгілі бір әлеуметтік мәртебеге ие екендігін айқындай түскісі келеді. Мысалы, үнді топырағына ислам дінінің енуімен араб тіліне деген қажеттілік туындап, араб тілін білу имандылықтың, тақуалықтың белгісі болған. Парсы тілі орта ғасырлық Үндістан мәдениеті мен әдебиетінің жарқын көрінісі болды,

сонымен қатар ресми тіл қызметін атқарғандықтан бұл тілге деген қажеттілікте арта түскенін тарихтан байқаймыз, ал түркі тілдерінің қажеттілігі кезінде Үндістанда Бабуридтер билік еткен заманда түркі тілдерін (ескі өзбек, түрік, шағатай) білудің өзі биік мәдениеттің, зор білімпаздықтың нышаны болған.

Қажеттіліктен ауысқан сөздер негізінен сол ауысқан тілде жоқ заттар мен ұғымдарды білдіретін болып келеді. Мысалы, араб тілінің मसज़िद [mazjid] – *мешит* сөзі үнді халқына ислам дінінің тарауымен енген. हिजाब [hijaab] – *жабын* деген сөз үнді әйелдерінің ұлттық киімі сари ашық болғандықтан, ислам дінінің шарттарына қайшы болғандықтан денені тұтас жауып тұратын киімнің қажеттілігінен енді.

Парсы тілінен негізінен шығыс базарының басты тауарлары мата, дән-жаңғақ атаулары мен бағалы тас атаулары енген. ज़रबافت [zar-baft] *парша, зерлі мата*, तंज़еб [tan-zeb] *муслин (жеңіл, жұмсақ мата)*, ताफ़ता [täfta] *қалың жібек мата*, गज़ी [gaz-ī] *қалың мата мақта* атаулары Орталық Азиядан Үндістанға сауда керуендерінің келуімен енді. Үнді халқына жат अंगूर [angūr] *жүзім*, अनार [anar] *анар*, किशमिश [kishmish] *жүзім*, मेयіз खरबूज़а [harbūza] *әңгелек, қауын*, तरबूज़ [tarbūz] *қарбыз*, खुरमा [xurmā] *құрма* сияқты жеміс-жидектер атаулары да жері құнарлы Азия топырағынан шыққан дақылдар. गौहर [gauhar] *гауһар*, अलमास [almās] *алмас* сияқты бағалы тастар үнді халқын қызықтырған басты тауар болғандықтан, бұл атаулар хинди тіліне парсы тілінен қажеттіліктен енген деп тұжырымдауға болады.

क़ुरमा (qavurmā) *қуырма, қуырдақ* сөзі үнді тіліне даласы кең, малы көп түркі елінен келген жаңа тағамның атауы ретінде енген. कुरता (kurtā) *күрте, жейде* деген сөз үнді халқының ер адамдарының ұлттық киімі *дохоти* (сари іспеттес белден төмен оралатын ер адам киімі) аса ыңғайлы болмағандықтан әрі денені тұтас жауып тұратын киімнің қажеттілігінен ер адамның киімі мұсылмандармен қоса “курта-паджама” енді, өйткені бұл ыстықта жеңіл, жұқа әрі ыңғайлы киім болған.

Алайда сөздердің енуі тек қажеттіліктен ғана болмайтын процесс. Кірме сөздердің тек жаңа ұғымдарды ғана ала келуі шарт емес. Кейде олар қабылдаушы тілде бір ұғымды білдіретін сөздермен қатар қолданылады. Мұндай жағдайда кірме сөз бен төл сөз өзара синонимдік қатынасқа түседі. Бұл мәселе бойынша, Л.П. Якубинскийдің «Несколько замечаний о словарном заимствовании» (1926) атты мақаласында кірме сөздер тілге енген затпен, атаумен ғана байланысты емес, сонымен қатар бұрыннан тілде бар құбылыстың, атаудың қолданысын шектеп, синоним атау ретінде де енетінін атап көрсеткен. Сөздерді орнықты және орнықсыз деп екі категорияға бөле отырып, Л.П. Якубинский сөздердің кіру жағдайларын мынандай түрде көрсетеді: соңғылары сөздіктің орнықсыз элементтері болып табылатын байырғы лексикалық бірліктерді ығыстырып шығарады. Тілде кірме синонимдердің болуының басқа бір себебі – «нақысты және бейнелі сөздердің» құрамын тұрақты толықтырып отыру қажеттілігі аталып көрсетіледі. Мақаланы шетел сөздер табиғаты туралы төмендегі ескертпе қорытады: «словарное заимствование далеко не всегда является фактом пассивным в отношении заимствующего языка, часто мы имеем дело не столько с влиянием чужого языка, сколько с экспансией языка заимствующего, со своеобразным лексическим захватом» [3, 70 б.].

Араб тілінен хинди тіліне енген сөздер сол тілдің төл сөздерімен мәндес келіп, соның нәтижесінде синонимдер тізбегі қалыптасады. Мысалы, हमला [hamlaa], आक्रमण [akraman] *шабуыл*, वतन [vatan], मातृभूमि [matri bhumi] *Отан* деген синонимдік қатарлардың алдыңғы сынарлары араб сөздері. Түркі кірме сөздерімен синонимдес сөздер: बैराक (bairaq) – झंदा (j^handā) *ту, жалау*; एल्ची (elci) – राजदुत (rajdut) *елиші, эмиссар*.

Бір тілден екінші тілге енген кірме сөздерді жүйелеп – топтау оңай емес. Оған ғалым В.В. Виноградовтың төмендегі сөздері дәлел. «При попытке классифицировать заимствованные слова в каком-либо языке исследователи, как правило, сталкиваются с проблемой системной организации лексики, которая является одной из важных и далеко не самых легких проблем в современной лексикологии» [4, 29 б.].

Хинди тіліне енген кірме сөздер адам өмірінің сан қилы жақтарын қамтиды. Араб тілінен енген сөздер тұрмысқа қажетті күнделікті тұтыну заттары, тағам, киім-кешек атаулары, діни-философиялық, әдебиет, әкімшілік, әскери терминология т.б. болып табылады.

Тұтыну заттары: хинди тілінде отбасы, тұрмысқа қатысты терминдер негізінен өзінің байырғы төл сөздері, араб, парсы сөздері болып келеді. Соның ішінен араб тілінен енген сөздерге тоқталып өтейік. साबुन [sabuun] *сабын*, शमा [shamaa] *балауыз шам*, एक [einak] *көзәйнек*, हम्माम [hammam] *монша*, т.б.

Тағам атаулары: हलबा [halbaa] *халва*, शराब [sharaab] *шарап*, शहद [shahad] *бал*, कंद [kand] *қант*, шекер, कबाब [kabaab] *кәуап*, कहबा [kahbaa] *кофе*, т.б.

Киім-кешек атаулары: हिजाб [hijaab] *жабын*, लिबास [libaas] *көйлек*, लबादा [labaada] *мақтадан жасалған халат*, मशक [mashak] *жібек мата*, मखमल [mahmal] *барқыт мата*, т.б.

Туыс атаулары: किवलागाह [kibalaagaah] *әке*, खालू [khaaluu] – көке, खसम [khasam] *күйеуі*, बालिदैन [baalidein] *ата-ана*, आल [aal] *отбасы*, *тегі*.

Әдеби терминдер: Мұсылмандардың Үндістанға келуімен үнді әдебиетінде жаңа әдеби жанрлардың пайда болғанын араб, парсы кірме сөздерінің әдеби терминдерінен айқын байқауға болады. शायर [shaiar] *ақын*, मकूला [makuulaa] *мақал-мәтел*, गज़ल [gazal] *газел*, अदाब [abaad] *әдебиет*, हिकायत [hikaiat] *ертегі*, बयान [baian] *әңгіме*, नज़म [nazam] *өлең*.

Маман атаулары: छविकार [chavirkar] *суретші*, गल्लाकरोश [gallakrosh] *нан сатушы*, आलिम [alim] *ғалым*, अदालत [adaalat], कज़ी [kazii] *сот*.

Діни-философиялық терминдер хинди тіліндегі арабизмдердің көрнекті орын алатын саласы, бұны Ислам дінінің ықпалымен байланыстырамыз. रूह [ruuh] *жан*, рух, मदरसा

[madarasa] *мектеп*, कुरान [kuran] *Құран*, दुआ [duaa] *дұға*, फलसفا [falsafa] *философия*, बिस्मल्ला [bismalla] *Аллаһтың атымен*, मसजिद [mazjid] *меши́т*, ईमान [iimaan] *құдайға сенім*, अज्ञान [azaan] *азан*.

Әкімшілік терминдер: हुकूमत [hukuumat] *билік*, हुकम [hukam] *үкім*, हाकिम [hakiim] *билеуші*, वजीर [vazair] *уәзір*, वतन [vatan] *Отан*.

Хинди тіліне енген араб кіріме сөздерінің тақырыптық топтарының негізінде арабтардың дін мен философия, әдебиетке жақын, рухани деңгейі жоғары екендігі, үнді халқына жоғары деңгейдегі мәдени құндылықтарды бергендігі белгілі болды. Араб тілінен хинди тіліне енген кіріме сөздер діни, философиялық және әдеби концептіні құрайды деп тұжырымдаймыз.

Парсы тілінен енген кіріме элементтерді де түрлі салаларда топтастыруға болады:

Тұтыну заттары: आईना [äinä] – *айна*, उस्तुरा [usturä] *ұстара*, कलीद [kilid] *кілт*, चमचा [camca] *қасық*, चश्मा [cashma] *көзілдірік*, उत्तू [uttü] *үтік және т.б.*

Бағалы тас атаулары: Хинди тіліндегі кіріме элементтердің ішінде бағалы тас атаулары негізінен парсы тілінен енген. गौहर [gauhar] *гауһар*, अलमास [almäs] *алмас*, जमूरुद [zammurud] *изумруд*, फीरोजा [firozä] *көгілдір ақық*, मरमर [marmar] *мәрмәр*, मिरजान [marjän] *маржан*, लाल [lal] *лағыл*, т.б.

Тағам атауларының ішінде Үндістанға таңсық жеміс-жидек атаулары көптеп енгенін байқаймыз. अंगूर [angür] *жүзім*, अनार [anar] *анар*, आलूचा [älü-ca] *алша*, किशमिश [kishmish] *мейіз*, तरबूज [tarbüz] *қарбыз*, खुरमा [xurmä] *құрма*, माश [māsh] *жасымық*, गोशत [gosht] *ет*.

Табиғат құбылыстары: आसमान [äsmän] *аспан*, कोह [koh] *тау*, दरिया [daryä] *өзен*, बर्फ [barf] *қар*, बहार [bahär] *көктем*, माह [mäh] *ай*, т.б.

Аң-құс атаулары: गाव [gäv] *сиыр*, तूती [tütü] *тоты құс*, आहू [ähü] *бұғы*, कबूतर [kabütär]

кептер, शतुर [shütür] *түйе*, संजाब [sanjab] *тиін* т.б.

Музыкалық аспаптар: Парсы тілі тек бай әдеби мұраның құралы ғана емес, парсы тілді мұсылмандар Үндістанға әуезді музыка мен музыкалық аспаптарды да ала келді. Төмендегі музыкалық аспаптарда керемет шығармалардың туғаны анық. कर्नाई [qarnä-i] *керней* (*үрмелі аспан*), तंबूर [tanbür] *дабыл*, दमामा [damämä] *үлкен барабан*, नफ़ीरी [nafiri] *сырнай*.

Киім-кешек атауларының ішінде мата атауларының басым екендігін көреміз, яғни алуан түрлі маталар үнді топырағына Иран, Орталық Азиядан әкелінген. ताफ़ता [täfta] *қалың жібек мата*, गज़ी [gaz-i] *қалың мата мақта*, जरबافت [zar-baft] *зерлі мата*, तंजेब [tan-zeb] *муслин* (*жеңіл, жұмсақ мата*), जीन [zīn] *зин* (*қалың мақта мата*), दरियाई [därä-i] *сәтен*, रेशम [reshm] *жібек*.

Әдеби терминдер: अफसाना [afsänä] *әңгіме, повесть*, दास्तान [dastän] *әңгіме, ертегі, дастан*, т.б.

Ауру атаулары: आतशक [ätishak] *мерез*, खसरा [xär-ish] *қызылша* (*ауру*), खारिश [xär-ish] *қышыма*, चेचाक [cesak] *шешек*, सूजाक [suzak] *сүзек*, т.б.

Әскери-әкімшілік терминдер: आइन [äin] *ереже, заң, қаулы, конституция*, आइनदान [äin-dän] *заңгер*, गवाह [guväh] *куә* (*сатма*), सिपाह *әскер*, गवाही [guväh-i] *куәлік түсінік*, т.б.

Мекен атаулары: जच्चाखाना [zaccä-xäna] *перзентхана*, कारखана [kär-xäna] *зауыт*, खुमखана [xum-xäna] *сырахана*, तहखана [tah-xäna] *жер төле*, т.б.

Қару-жарақ, сарбаз киімі атаулары: अंगुशताना [angusht-änä] *оймақ*, खोद [hod] *дулыға*, जिरह [zirah] *сауыт*, तरकश [tarkash] *қорымсақ*, तेग [teg] *қылыш*, कमान [kamän] *садақ*, नावक [nävak] *оқ*, शमशीर [shamshir] *семсер*, т.б.

Хинди тіліне енген парсы сөздерін топтастыра отырып, парсы тілінде сауда-

саттықтың дамығанын, шығыс базарының тауар атауларының көптеп енгендігін анықтадық.

Хинди тіліне енген түркі сөздері адам өмірінің сан қилы жақтарын қамтиды. Тұтыну заттары: хинди тілінде отбасы, тұрмысқа қатыста терминдер негізінен өзінің байырғы төл сөздері, араб, парсы сөздері болып келеді. Әйтсе де, күнделікті тұрмыста, үй шаруашылығында қолданылатын ұсақ-түйек бұйымдардың атаулары ішінде түркі тілдерінен ауысқан сөздер бар. Олар: कैची [qaincī] қайшы, चाकू [cākū] бәкі, пышақ, चिलमची [cilamcā] жуынуға арналған шылапшын, बरमा [barmā] бұрғы, सन्दुक [sandūk] сандық, छत्री [cātra] шатыр, तंदुर [tandūr] тандыр, सुरमा [surmā] сурме.

Тағам атаулары: कवुरमा (qavurmā) қуырдақ, समोस [samosā] үшбұрышты қатпарлы самса, बुजा [būzā] боза, केफिर [kefir] айран, पुलाव [pulāu] палау, शोरबा [šorbā] сорпа, कबाब [kabāb] – қуырылған ет, кәуәп.

Туыс атаулары: आगा [āgā] аға, दादा [dādā] дада, әке, आपा [ārā] үлкен әпке, बीबी [bībī] әйелі, आबा [abā] әке, खातун [xatūn] әйел, ханым.

Киім-кешек атаулары: कुरता [kurtā] жейде, कुरती [kurtī] кофта, кеудеше (әйел адамдікі), चोगा [coḡā] халат, түйе жүнінен тоқылған ұзын жеңді киім, बुरका [burqa] ұзын плащ, जुरब [jurrab] шұлық.

Үнді халқын қол астына қаратып, көптеген аймақтардың қожасы болған түркілерден қару-жарақ аттарын да көптеп алды. Мысалы, तमनचा [tamancā] тапанша, तोप [top] зеңбірек, बंदूक [bandūk] винтовка, мылтық, किरावल [qirāval] күзет, алдыңғы шеп, कराबीн [qarābīn] карабин. Бұдан ерте ғасырларда түркілердің жаугершілікпен ерекшеленгені белгілі болды.

Тілдегі кірме сөздер халықтық жадыда «ерте кезеңдердің ізін», халықтар өмірінің ұлы оқиғаларын, жетістіктері мен жеңілістерін, адамзат тұрмысының тәжірибесін сақтайды. Қорыта келгенде, хинди тіліндегі араб, парсы және түркі сөздерінің тілде сіңісіп кеткені соншалық олардың формаларында, мазмұнында «бөтендігі» білінбейді, үнді мәдениетінің белгісі ретінде заттар мен ұғымдарды білдіреді.

Әдебиеттер

- 1 Wuster E. Einführung in die allgemeine terminologielehre und terminologische Lexikographie. – Wein; New-York, 1979. – Т.1-2.
- 2 Жұбатова Б.Н. Қазақ тілінегі араб, парсылық кірме фразеологизмдер. Филолог.ғ.д. ... автореф. – Алматы, 2010, – 40 б.
- 3 Якубинский Л.П. Несколько замечаний о словарном заимствовании // Избранные работы. Язык и его функционирование. – М.: Наука, 1986. – С. 59-71.
- 4 Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. Вопросы языкознания. – М., 1953. №5. – С. 3-29
- 5 Сабитова З.К. Прошлое в настоящем. Русско-тюркские культурные и языковые контакты. – Алматы: Қазақ Университеті, 2007. – 320 с.
- 6 Хинди-русский словарь. – М: Советская энциклопедия, 1972.